

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته ی الهیات (فقه و مبانی حقوق اسلامی)

عنوان:

بررسی مبانی مشروعیت مسؤولیت اقتصادی دولت اسلامی در فقه امامیه

استاد راهنما

دکتر عبدالجبار زرگوش نسب

استاد مشاور

دکتر طاهر علی محمدی

نگارنده

سیده معصومه غیبی

شهریور ۱۳۹۲

الله أكبر
الله أكبر
الله أكبر

به نام خدا

عنوان:

بررسی مبانی مشروعیت مسؤولیت اقتصادی دولت اسلامی در فقه امامیه

توسط:

سیده معصومه غیبی

پایان نامه ارائه شده به تحصیلات تکمیلی دانشگاه به عنوان بخشی از فعالیت‌های تحصیلی لازم برای اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته:

الهیات (فقه و مبانی حقوق اسلامی)

از دانشگاه ایلام

ایلام

جمهوری اسلامی ایران

در تاریخ ۱۳۹۲/۶/۲۴ توسط هیأت داوران زیر ارزیابی و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.
دکتر عبدالجبار زرگوش نسب ، مرتبه علمی استادیار (راهنما و رئیس هیأت داوران).....
دکتر طاهر علی محمدی ، مرتبه علمی استادیار (مشاور).....
دکتر مهدی اکبرنژاد ، مرتبه علمی استادیار . (داور).....
دکتر غلام الواری ، مرتبه علمی استادیار (داور).....

شهریور ماه ۱۳۹۲

اظهار نامه دانشجو

موضوع پایان نامه: بررسی مبانی مشروعیت مسؤولیت اقتصادی دولت اسلامی در فقه امامیه

استاد راهنما: دکتر عبدالجبار زرگوش نسب

نام دانشجو: سیده معصومه غیبی

شماره دانشجویی: ۹۰۱۳۱۲۴۰۳

اینجانب سیده معصومه غیبی دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته الهیات گرایش فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه ایلام گواهی می‌نمایم که تحقیقات ارائه شده در این پایان نامه توسط شخص اینجانب انجام شده و صحت و اصالت مطالب نگارش شده مورد تأیید می‌باشد و در موارد استفاده از کار دیگر محققان به مرجع مورد استفاده شده استناد شده است. بعلاوه گواهی می‌نمایم که مطالب مندرج در پایان نامه تاکنون برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی توسط اینجانب یا فرد دیگری در هیچ جا ارائه نشده است و کلیه حقوق معنوی این اثر به دانشگاه ایلام تعلق دارد. مقالات مستخرج از پایان نامه، ذیل نام دانشگاه ایلام (Ilam University) به چاپ خواهد رسید. و در تدوین پایان نامه چارچوب (فرمت) مصوب دانشگاه را بطور کامل رعایت کرده‌ام.

امضاء دانشجو:

تاریخ:

این پژوهش تقدیم به:

اسوهی عدالت امیر المؤمنین امام علی بن ابی طالب (ع) و به گسترانندهی عدالت در جهان ساحت مقدس

حضرت ولی عصر (عج).

تقدیم به:

پدر و مادر عزیزم،

که برای رشد فکری و روحی فرزندان نشان رنج و محنت گردش ایام را به جان خریدند.

تقدیم به:

برادران و خواهر عزیزم که همواره بر من منت نهاده و با دعای خیر و مساعدتهای بی چشمداشت خود

مشوقم بودند و در مراحل نگارش این پژوهش از هیچ کمکی فروگذار نکردند.

تقدیر

خداوند منان را به پاس یاری اش در به انجام رساندن این پژوهش از صمیم دل و سودای جان سپاس می‌گزارم و سپس توفیق خود را و امداد رهنمودهای استادان و سروران گرانمایه‌ای می‌دانم که مشفقانه و بی دریغ راهنمایم بودند:

از استاد با کمالات و شایسته؛ جناب آقای دکتر عبد الجبار زرگوش نسب که در کمال سعه صدر، با حسن خلق و فروتنی، از هیچ کمکی در این عرصه بر من دریغ ننمودند و زحمت راهنمایی این پایان نامه را بر عهده گرفتند؛

از استاد صبور و با تقوا، جناب آقای دکتر طاهر علی محمدی که با محبت و گشاده رویی به رغم گرفتاریهای فراوان مشاوره این پایان نامه را بر عهده گرفتند و سهم بسزایی در تهیه این اثر داشته‌اند؛ صمیمانه مراتب تقدیر و تشکر را به حضورشان تقدیم می‌دارم.

چکیده

مسئولیت اقتصادی از مهم‌ترین مسؤلیتهای دولت اسلامی است که می‌طلبد ضمن تبیین، مبانی فقهی مشروعیت آن مورد بررسی و تدقیق قرار گیرد. وظایف اقتصادی دولت اسلامی عبارت است از: نظارت بر بازار، جلوگیری از اجحاف در قیمت‌ها و احتکار، فراهم سازی بستر و زمینه‌ی عدالت و توازن اقتصادی، ایجاد تأمین اجتماعی در سطح عام و خاص، ایجاد رشد و توسعه اقتصادی و تحت حمایت قرار دادن افراد نیازمند و درمانده. با توجه به اختلاف آرا در خصوص مشروعیت بعضی از وظایف و مسؤلیتهای اقتصادی دولت اسلامی و ارتباط مستقیم فعالیت‌های اقتصادی دولت با وضعیت زندگی همه‌ی اقشار جامعه اهمیت و ضرورت پرداختن به موضوع مطرح شده روشن می‌گردد. علاوه بر این مطلب، بررسی مبانی فقهی مشروعیت منابع اقتصادی دولت اسلامی که به دو دسته‌ی ثابت و غیر ثابت تقسیم می‌شود نیز ضرورت دارد. منابع و مالیات ثابت عبارت است از: مالیاتی که مقدار و گاهی موارد مصرف آن به طور صریح در آیات و روایات تعیین و مشخص گردیده است؛ مانند خمس، زکات و فیء... و منظور از مالیات غیر ثابت مالیاتی است که حاکم مسلمانان بر اساس و اقتضای مصلحت جامعه و کشور در شرایطی خاص وضع و مقرر می‌نماید. در این پژوهش که به روش تحلیلی توصیفی انجام پذیرفته، مبانی و مستندات مشروعیت وظایف و مسؤلیتهای اقتصادی دولت و زوایای مبهم آن از منظر فقه اعم از آیات، روایات، قواعد فقهی، مانند الخراج بالضمن، من له الغنم علیه الغرم و قاعده‌ی لاضرر مورد بررسی قرار گرفته است و چنین بدست آمده که دولت اسلامی در حوزه‌ی اقتصاد دارای اختیارت و وظایفی گسترده مبتنی بر مستندات و مبانی فقهی است.

واژگان کلیدی: مبانی مشروعیت، مسؤلیت، دولت اسلامی، مالیات، عدالت.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات تحقیق و مفاهیم

۱	مقدمه
۲	۱-۱. شرح و بیان مسأله پژوهش
۲	۱-۲. ضرورت و اهمیت موضوع تحقیق
۲	۱-۳. اهداف تحقیق مورد نظر
۳	۱-۴. اهمیت و کاربرد نتایج تحقیق
۳	۱-۵. پیشینه علمی موضوع تحقیق
۴	۱-۶. سؤال های تحقیق
۵	۱-۷. شرح روش تحقیق
۵	۱-۸. محدودیت ها
۵	۱-۹. تعریف اصطلاحات و مفاهیم

فصل دوم: وظایف اقتصادی دولت اسلامی و مبانی آن

۱۲	۲-۱. نظارت بر بازار
۱۲	۲-۱-۱. ثبات اقتصادی
۱۴	۲-۱-۱-۱. کنترل قیمت ها و تنظیم بازار
۱۶	۲-۱-۲. جلوگیری از احتکار
۱۹	۲-۱-۳. کنترل بر کیفیت و کمیت کالاها
۲۳	۲-۲. اجرای عدالت اقتصادی
۲۶	۲-۲-۱. مبانی عدالت اقتصادی
۲۷	۲-۲-۲. مصادیق عدم رعایت ایجاد عدالت اقتصادی
۲۷	۲-۲-۲-۱. زورگویی و ظلم
۲۸	۲-۲-۲-۲. تصاحب ثروت و توزیع ناعادلانه

۲۸	۲-۲-۲-۳. عدم توازن اقتصادی
۳۱	۲-۲-۲-۴. عدم توزیع عادلانه‌ی بودجه
۳۲	۲-۳. اقدام به تأمین اجتماعی
۳۳	۲-۳-۱. مبانی فقهی تأمین اجتماعی
۳۴	۲-۳-۲. مبانی مسئولیت کفالت دولت
۳۵	۲-۳-۳. شیوه‌های تأمین اجتماعی دولت اسلامی
۳۵	۲-۳-۳-۱. ایجاد اشتغال در بخش عموم
۳۷	۲-۳-۳-۲. ایجاد کار در بخش خصوصی
۳۹	۲-۳-۳-۳. تأمین هزینه‌های افراد
۴۴	۲-۴. ایجاد امنیت اقتصادی
۴۸	۲-۵. توسعه و رشد اقتصادی
۴۸	۲-۵-۱. عمران و آبادی
۵۰	۲-۵-۲. توسعه در علم آموزی
۵۲	جمع بندی فصل دوم

فصل سوم: مسئولیت اقتصادی دولت اسلامی نسبت به منابع مالی ثابت و مبانی آن

۵۵	۳-۱. انفال
۵۵	۳-۱-۱. انفال در قرآن
۵۶	۳-۱-۲. مصادیق انفال در روایات
۵۶	۳-۱-۲-۱. زمین‌های موات
۶۴	۳-۲. معادن
۶۷	۳-۳. آبها
۷۰	۳-۴. فیه و مستندات شرعی انفال بودن آن
۷۱	۳-۵. زمینهای بی صاحب
۷۲	۳-۶. قلّه‌ی کوهها، بیابانها و جنگل‌ها
۷۳	۳-۷. قطائع و صفایا

۷۵	۳-۸. مال بدون وارث
۷۶	۳-۹. غنیمت بدست آمده بدون اذن امام (ع).
۷۷	۳-۲. خراج
۷۹	۳-۲-۱. مبانی مشروعیت خراج
۸۱	۳-۳. جزیه
۸۴	۳-۳-۱. مصرف جزیه
۸۷	۳-۴. خمس
۹۴	۳-۵. زکات
۹۴	۳-۵-۱. ادله‌ی اخذ وجوب دریافت زکات
۹۷	۳-۵-۲. ادله وجوب پرداخت زکات
۱۰۰	۳-۵-۳. ادله‌ی وجوب مقابله حکومت اسلامی با مانعین زکات
۱۰۲	۳-۵-۴. ادله فقهی ضمان در زکات
۱۰۴	۳-۵-۵. عدم انحصار زکات در موارد نه گانه
۱۰۶	۳-۵-۶. منحصر نبودن غلات در موارد چهارگانه
۱۰۷	۳-۵-۷. منحصر نبودن چهارپایان به موارد سه گانه
۱۰۸	۳-۵-۸. وجوب زکات در نقدین و هر اسکناسی
۱۱۱	جمع بندی فصل سوم

فصل چهارم: مسوولیت اقتصادی دولت اسلامی نسبت به منابع مالی غیر ثابت و مبانی آن

۱۱۵	۴-۱. انواع مالیات
۱۱۵	۴-۱-۱. مالیاتهای اولی
۱۱۶	۴-۱-۲. مالیاتهای متغیر حکومتی
۱۱۶	۴-۲. مبانی و ادله مشروعیت اخذ مالیات غیر ثابت
۱۲۴	۴-۳. دلالت قواعد فقهی
۱۲۸	۴-۴. ضرورتها، مصلحتها و مقتضیات نیاز جامعه

۱۲۹	۴-۴-۱. حفظ ضرورت جامعه‌ی اسلامی
۱۳۰	۴-۴-۲. ضرورت ایجاد توازن اقتصادی
۱۳۴	۴-۴-۳. جلوگیری از راکد شدن تولید و تجارت
۱۳۵	۴-۵. تطبیق مالیات‌های متعارف با مالیات‌های شرعی
۱۳۵	۴-۵-۱. مالیات بر شرکت‌ها
۱۳۷	۴-۵-۲. مالیات بر درآمد
۱۳۸	۴-۵-۳. مالیات بر دارایی
۱۳۹	۴-۵-۴. مالیات بر واردات
۱۴۲	۴-۵-۵. مالیات بر مصرف و فروش
۱۴۳	۴-۶. اخذ مالیات در مقابل واگذاری به بخش خصوصی
۱۴۴	۴-۶-۱. مبانی فقهی اقطاع
۱۴۶	جمع بندی فصل چهارم
۱۴۷	نتیجه گیری
۱۴۹	پیشنهادات
۱۵۰	منابع

فصل اول

کلیات تحقیق و مفاهیم

مقدمه

یکی از مباحث مهم در هر نظام اجتماعی، تبیین نقش و جایگاه دولت در عرصه فعالیت‌های اقتصاد است. امروزه در خصوص نوع مسؤولیت، فعالیت اقتصادی دولت، محدوده و حوزه آن، بین مکاتب و نظام‌های مختلف نظرات متعددی بوجود آمده است و همین امر سبب بوجود آمدن نظام‌های اقتصادی گوناگونی در سطح جهان شده است. این اختلاف نظر در حوزه اندیشمندان و اقتصاددانان اسلامی نیز دور از ذهن و امر تازه‌ای نیست، بلکه از شدت بیشتری برخوردار بوده و هست. این موضوع سبب بوجود آمدن اختلافاتی در حوزه مسؤولیت اقتصادی و مشروعیت یا عدم مشروعیت بعضی از وظایف و مسؤولیت‌های اقتصادی دولت شده است؛ از آنجایی که منشأ مشروعیت دولت اسلامی وامدار و نشأت گرفته از شرع می‌باشد، اهمیت و ضرورت موضوع آشکار می‌شود که در حوزه اقتصادی نیز وظایف و مسؤولیت‌های دولت اسلامی باید بر مبنای احکام و قواعد شرعی باشد تا دولت اسلامی بتواند بر اساس آن مبانی، قوانین و احکام اسلامی را در جامعه اجرا و عملی کند. بنابراین، اختلاف نظر در خصوص مشروعیت و عدم مشروعیت بعضی از وظایف و مسؤولیت‌های اقتصادی دولت اسلامی از یک سو و ارتباط مستقیم فعالیت‌های اقتصادی دولت با وضعیت زندگی همه اقشار جامعه، اعم از فقیر و غنی از سوی دیگر، محقق را بر آن داشته که به بررسی این موضوع بپردازد و به این سوالها پاسخ دهد؛ بر چه مبنایی دولت اسلامی می‌تواند برخی از وظایف اقتصادی را بر عهده گیرد؟ آیا دولت اسلامی می‌تواند به طور مستقیم و غیر مستقیم جهت اداره کشور و رفع نیازهای آن به اخذ مالیات‌های شرعی، به صورت اجباری، از مردم بپردازد، یا در صورت نیاز، مالیات جدیدی را وضع نماید؟ آیا دولت اسلامی وظیفه‌ای در خصوص رفع نیازهای مردم دارد؟

برای پاسخگویی به سوالات طرح شده و برخی از سوال‌های دیگر، پژوهش حاضر در چهار فصل تدوین گردیده است؛ در فصل اول به کلیات و مفاهیم تحقیق، در فصل دوم به مواردی از وظایف اقتصادی دولت اسلامی و مبانی شرعی آن، در فصل سوم مسؤولیت دولت اسلامی در خصوص مالکیت انفال و اخذ مالیات‌های ثابت شرعی و مبانی آن و در فصل چهارم به مسؤولیت دولت اسلامی در اخذ مالیات‌های غیرثابت و سایر منابع مالی غیرثابت پرداخته و در نهایت به نتیجه‌گیری همت گماشته می‌شود. امید است که این تحقیق بتواند مورد رضایت پروردگار منان قرار گیرد و راه حلی جهت رفع مشکلات اقتصادی جامعه و دولت اسلامی باشد.

۱-۱. شرح و بیان مسأله پژوهشی:

یکی از مهم‌ترین مسؤولیت‌های دولت، مسؤولیت اقتصادی است که تأثیر بسزایی بر زندگی افراد جامعه دارد. از جمله وظایف و مسؤولیت دولت اسلامی در این حوزه، نظارت بر بازار، اخذ و جمع‌آوری مالیات و زکات، توسعه اقتصادی، برقراری عدالت و در نتیجه تأمین نیازهای اقتصادی است. منابع اقتصادی دولت اسلامی در فقه به دو دسته تقسیم می‌شود: ثابت و غیر ثابت، منظور از ثابت آن است که مقدار آن در فقه تعیین و مشخص گردیده است؛ مانند فیه، زکات و... غیر ثابت عبارت است از مالیاتی که حاکم مسلمانان بر اساس و اقتضای مصلحت کشور اسلامی، در شرایطی وضع می‌نماید، در این پژوهش تلاش بر آن است که مستندات مشروعیت این مسؤولیت‌ها از منظر فقه شیعی مورد بررسی قرار گیرد و زوایای مبهم موضوع تبیین و روشن شود.

۱-۲. ضرورت و اهمیت موضوع تحقیق:

با توجه به اینکه مسؤولیت اقتصادی دولت نقش و جایگاه مهمی در روند پیشرفت جامعه اسلامی دارد، لازم است که مسؤولیت‌های اقتصادی دولت و مشروعیت آن، از نگاه فقه مورد بررسی قرار گیرد تا ابهاماتی که در خصوص مشروعیت یا عدم مشروعیت بعضی از مسؤولیت‌های دولت؛ نظیر اخذ مالیات، زکات، خمس... وجود دارد، برطرف گردد.

۱-۳. اهداف تحقیق مورد نظر

اهداف اصلی:

شناسایی و تبیین وظایف و مسؤولیت‌های اقتصادی دولت اسلامی و مبانی مشروعیت آن.

اهداف فرعی:

۱- آگاهی از ادله مشروعیت مسؤولیت اقتصادی دولت اسلامی.

۲- شناخت اختیارات دولت اسلامی در دستیابی به منابع مالی ثابت.

۳- شناسایی اختیارات دولت اسلامی در دستیابی به منابع مالی غیر ثابت.

۴-۱. اهمیت و کاربرد نتایج تحقیق :

با توجه به این که نظام اقتصادی دولت اسلامی باید بر مبانی فقهی و شرعی استوار باشد و از آنجایی که ابهاماتی در خصوص نوع مسؤولیت و چگونگی آن وجود دارد، قطعاً تبیین و بررسی مسؤولیت‌ها و وظایف دولت اسلامی و اثبات مشروعیت آن از دیدگاه فقه می‌تواند، دولت را در اجرای سیاست‌های اقتصادی‌اش؛ نظیر اخذ مالیات، اجرای عدالت اقتصادی، عمران و آبادی و ... کمک کند و جامعه را برای پذیرش آن آماده سازد. نتایج این تحقیق می‌تواند مورد استفاده سازمان‌های زیر قرار گیرد:

۱- مراکز آموزشی و پژوهشی؛ مثل دانشگاه‌ها و موسسات آموزش عالی و حوزه‌های علمیه.

۲- قوهی مقننه.

۳- قوهی مجریه.

۵-۱. پیشینه علمی موضوع تحقیق:

با بررسی‌هایی که انجام شده، پایان نامه و کتابی با این عنوان بدست نیامده، هرچند منابع مالی دولت اسلامی در کتاب‌های فقهی، مورد بررسی قرار گرفته است که در این میان می‌توان به کتاب الزکاة شیخ انصاری در سال ۱۴۱۵ق و کتاب الزکاة منتظری در سال ۱۴۰۹ق اشاره کرد. این دسته از فقها سعی کرده‌اند جنبه‌های مختلف زکاة را در کتب خود مورد بررسی قرار دهند. در خصوص خمس و انفال نیز می‌توان به کتاب الخمس و الانفال مکارم شیرازی در سال ۱۴۱۶ق اشاره کرد. هر چند ایشان مباحث خمس و زکات را مورد بررسی قرار داده، ولی متعرض اختلاف نظر در خصوص همه‌ی موارد خمس و انفال نشده‌اند. در چند دهه‌ی اخیر برخی اقتصاددانان اسلامی این مباحث را در کتب اقتصادی مورد بررسی قرار داده‌اند که از جمله آنها کتاب «اقتصادنا» شهید صدر در سال ۱۴۰۹ق است که می‌توان گفت مهم‌ترین کتاب بعد از کتب فقهی در زمینه‌ی اقتصاد اسلامی می‌باشد، هرچند ایشان مباحث فقهی اقتصادی را با شیوه‌ای نو مورد بررسی قرار داده اما به طور مفصل به مشروعیت مسؤولیتها و وظایف دولت اسلامی نپرداخته و صرفاً به بعضی از آنها مثل چگونگی مالکیت در منابع، توازن اجتماعی و تأمین اجتماعی اشاره کرده است. البته پایان نامه‌های مختلفی هم در زمینه منابع مالی به چاپ رسیده است که می‌توان به پایان نامه‌ی آقای زارعی با عنوان بررسی تطورات زکات و موارد وجوب زکات تا عصر حاضر در سال ۱۳۷۷ و پایان نامه‌ی آقای

وزیری با عنوان بررسی فقهی - تاریخی خمس در سال ۱۳۷۴ اشاره کرد. این پایان نامه‌ها نیز به طور خاص به زکات و خمس به عنوان منابع مالی دولت اسلامی پرداخته‌اند و متعرض مشروعیت و وظایف دولت اسلامی نشده‌اند.

از مقالاتی که در این زمینه به چاپ رسیده است می‌توان به مقاله‌ای با عنوان «وظایف و مسؤولیتهای دولت اسلامی در اقتصاد» توسط م - مالک در سال ۱۳۸۲ اشاره کرد که در آن وظایف دولت اسلامی به طور مختصر مورد بحث قرار گرفته است بدون این که به مبانی مشروعیت بعضی از وظایف دولت نظیر اخذ مالیات اشاره شود. مقاله‌ی دیگری با عنوان «مالیات های حکومتی مشروعیت یا عدم مشروعیت» توسط م - رضایی در سال ۱۳۸۲ به چاپ رسیده، در این اثر، مبنای مشروعیت اخذ مالیات، کفایت نکردن خمس و زکات تلقی شده است. این مقالات به طور جامع به موضوع مذکور نپرداخته‌اند، ولی تحقیق حاضر مبانی مشروعیت مسؤولیت دولت را در جمع‌آوری مالیات و وظایف اقتصادی که دارد به طوری جامع از منظر فقه، مورد بررسی قرار می‌دهد.

۶-۱. سؤال های تحقیق:

سؤال اصلی: مبانی فقهی مشروعیت وظایف و مسؤولیت اقتصادی دولت و مصادیق آن چیست؟

سوالات فرعی:

۱. چه ادله‌ای در خصوص مشروعیت اقتصادی دولت اسلامی وجود دارد؟
۲. دولت برای رسیدن به منابع مالی ثابت مورد نیاز چه اختیاراتی دارد و مبانی آن چیست؟
۳. اختیارات دولت برای رسیدن به منابع مالی غیر ثابت و مبانی آن کدام است؟

۷-۱. شرح روش تحقیق:

از آنجایی که پژوهش حاضر در حوزه‌ی علوم انسانی صورت می‌پذیرد، به روش توصیفی تحلیلی - است که با مراجعه به منابع کتابخانه انجام می‌گیرد. بدین صورت ابتدا مطالب مورد نیاز از کتب و منابع مورد نیاز استخراج شده و سپس به تنظیم، تحلیل و نتیجه‌گیری از آنها پرداخته خواهد شد.

۸-۱. محدودیت‌ها:

یکی از محدودیت‌های تحقیق در حوزه‌ی مسائل اقتصاد اسلامی و به ویژه موضوع حاضر، کمبود کتب فقهی معتبر در این حوزه می‌باشد و شاید مهم‌ترین دلیل آن، اختصاص ندادن ابوابی در کتب فقهی برای این موضوعات باشد. امید است که فقها و محققین اسلامی بتوانند زمینه‌ی بیشتری را برای طرح مسائل و مشکلات اقتصادی در حوزه‌ها، کتب و محافل علمی باز کنند.

۹-۱. تعریف اصطلاحات و مفاهیم

اقطاع

اقطاع؛ از باب افعال و ریشه‌ی قطع به معنی جدا کردن چیزی از چیز دیگر است.^۱ در اصطلاح اقطاع به معنای واگذاری قطعه زمینی است که امام آن را به صورت تملیکی و غیر تملیکی واگذار می‌کند.^۲ در تعریفی جامع‌تر ابن حمزه طوسی در این خصوص می‌گوید:

«چنانچه حاکم به فردی از رعیت خود قطعه زمینی موات یا چیزی غیر آن؛ مانند بخشی از کوه و معدنی را که ظاهر نبوده و جز با کار و هزینه نتوان آن را آشکار کرد واگذار کند، اقطاع صورت می‌گیرد؛ چرا که اگر معدن ظاهری باشد، همه مسلمانان در آن برابر هستند، هنگامی که این قطعه زمین اقطاع شد این فرد در استفاده از زمین نسبت به دیگران ارجح است و چنان که آن را احیا کند مالکش می‌شود و اگر به آباد سازی آن دست نزنند حکم آن مانند حکم تحجیر است و بین احیا و رها ساختن زمین مخیر می‌شود.»^۳

۱- ر.ک: ابن فارس، ابوالحسین، معجم مقائیس اللغة، ۱۰۲/۵.

۲- ر.ک: طریحی، فخر الدین، مجمع البحرین، ۳۸۱/۴.

۳- طوسی، محمد بن علی، الوسيلة إلى نیل الفضيلة، ۱۳۴.

انفال

انفال در کتاب‌های معتبر لغت‌شناسی، از ریشه نفل و به معنای غنیمت و بخشش؛ جمع آن انفال و نفال آمده است.^۱ راغب می‌گوید:

«نفل و غنیمت هر دو به یک معناست و فرقیان اعتباری است؛ بدین معنا که اگر مالی به سبب

دست یافتن و پیروز شدن به دست آید غنیمت نامیده می‌شود و هرگاه بدون وجوب و استحقاق و با

بخشش از طرف خداوند برای کسی حاصل شود، نفل نامیده می‌شود.»^۲

انفال در اصطلاح فقهای امامیه عبارت است از: اموالی که به پیامبر(ص) و پس از او به امام

معصوم (ع) و جانشینان او اختصاص دارد، در یک مفهوم وسیع، انفال یعنی تمام ثروت‌های طبیعی از؛

قبیل زمین‌های موات، جنگل‌ها، معادن، قله‌ها، وسط دره‌ها، بیشه‌ها، غنیمتی که مجاهدان بدون اذن

بدست آورند، ارث کسی که وارث ندارد، دریاها و بیابان‌های لم یزرع و کلیه‌ی اموال پادشاهان کفر و

سرزمینهای فتح شده و سایر اموالی که مالک ندارند.^۳

تأمین اجتماعی

تأمین اجتماعی از اصطلاحات متداول در زبان فارسی است، اما به لحاظ ساختار ریشه در زبان عربی

دارد که در ادبیات عرب از فعل ماضی ائمن به معنای ایمن بودن و سالم بودن از هر گونه ترس و

مکراست.^۴ این کلمه در جایی به کار می‌رود که آرامش و امنیت به جای ترس و وحشت بر انسان

حکم فرما باشد و از همین جا وجه تسمیه تأمین اجتماعی روشن می‌شود.^۵

مفهوم تأمین اجتماعی با توجه به مکتب‌های مختلف، تفاوت دارد و حتی می‌توان گفت که

تعریف جامع و مانعی برای آن وجود ندارد؛ دلیل آن هم تفاوت در پیشرفت اقتصادی و اجتماعی

جوامع می‌باشد. اما با همه‌ی اشکالاتی که در تعریف آن وجود دارد در اینجا به بعضی از تعاریفی که

صاحب نظران ارائه داده‌اند، اشاره می‌شود.

۱- ر.ک: فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، ۸/۳۲۵.

۲- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، ۸۲۰.

۳- ر.ک: طوسی، محمد بن حسن، الاقتصاد الهادی إلى طریق الرشاد ۲۴۸؛ عاملی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی، مسالک الأفهام الی تنقیح شرایع الاسلام، ۴۷۳/۱ و ۴۷۴ و صدر، محمد، ما وراء الفقه، ۸۵/۲.

۴- ر.ک: فیومی، احمد بن محمد مقرئ، المصباح المنیر، ۲۴/۲.

۵- ابراهیمی، محمد حسین، نظام اقتصادی اسلام، ۱۳۴.

یکی از صاحب نظران در این زمینه می گوید: تأمین اجتماعی عبارت است از: «تضمین پاسخ گویی به نیازهای مادی و معنوی بشر تا حد ممکن و ایجاد امنیت‌های مختلف تا آنجا که انسان بتواند با استفاده از شرایط ایجاد شده مطمئن شود که در شمول نفس مطمئنه راضیه و مرضیه قرار گرفته است.»^۱

یکی دیگر از صاحب نظران معتقد است:

«اصطلاح تأمین اجتماعی بیانگر تأمین درآمدی است که به هنگام قطع درآمد به عللی از قبیل؛ بیکاری، بیماری یا حادثه، جایگزین آن می شود و هم چنین تأمین درآمد برای کسانی که به علت پیری باز نشسته شده‌اند و نیز آنها که به سبب مرگ شخص دیگری از حمایت محروم مانده‌اند و تأمین مخارج استثنایی از قبیل هزینه‌های که به مناسبت تولد، ازدواج و یا مرگ پیش می آید.»^۲

اما در کتب فقهی و اقتصاد اسلامی، تأمین اجتماعی دارای معنای گسترده‌تری است، به گونه‌ای که اشکال تأمین اجتماعی در این کتب به سه صورت، کار در بخش عمومی، خصوصی و تعاونی و تأمین هزینه‌های افراد تقسیم شده است.^۳ با توجه به این مورد باید گفت که تأمین اجتماعی در دین اسلام دارای دایره‌ی گسترده‌ای است که فراهم کردن همه‌ی نیازهای افراد را در بر می گیرد.

خراج

خراج عبارت است از:

« آن چیزی که از غلات زمین حاصل می شود و همچنین به معنی مالیات، فیء، غلات و جزیه واقع می شود؛ مثل خراج عراقین.»^۴

خراج گرچه در لغت و معنای اصلی آن، درآمد، سود، پاداش، عطیه و محصول زمین است، به تدریج در عرف عام، معنای مالیات به معنای کلی آن و در عرف خاص، به معنای مالیات اراضی به کار رفته است.^۵

۱ - طالب، مهدی، تأمین اجتماعی، ۲۸۴.

۲ - همان، ۳۸، به نقل از سر ویلیام.

۳ - کرمی و پور مند نبی زاده، محمد و محمد مهدی، مبانی فقهی اقتصاد اسلامی، ۱۷۷.

۴ - طریحی، مجمع البحرين، ۲/۲۹۴.

۵ - ر.ک: مدرسی طباطبایی، حسین، زمین در فقه اسلامی، ۱۴ و ۱۵.

خمس

خمس در تعریف لغوی، به معنای یک پنجم هر چیزی است.^۱ در تعریف اصطلاحی نیز فقها همین اسم را با قیودی بیان می‌کنند. عده‌ای از فقها قائلند، خمس حق مالی است که خدا آن را مختص بنی هاشم قرار داده است.^۲ اما عده‌ای دیگر خمس را یک واجب مالی و ضروری دین می‌دانند، بدون این که آن را مختص به گروه خاصی بدانند.^۳

زکات

زکات در لغت به معنای؛ طهارت و پاکیزگی و رشد و نمو آمده است.^۴ در اصطلاح شرعی و کلام فقها زکات یعنی خارج کردن پاره‌ای از دارایی تا باقی مانده آن، با برکات الهی رشد کند و مال را از حرام باز دارد و صاحبش را از صفات نکوهیده پاک گرداند.^۵

عدالت

بعضی از واژه‌شناسان در تعریف عدل گفته‌اند: عدل به معنای ضد جور و امر متوسط بین افراط و تفریط^۶ و حکم به حق است.^۷ حضرت علی (ع) در تعریف عدل می‌فرماید:

«الْعَدْلُ يَضَعُ الْأُمُورَ مَوَاضِعَهَا؛ عدالت هر چیزی را در جای خود می‌نهد.»

علاوه بر این سخن نورانی، تعاریف دیگری نیز در باب عدالت از امامان معصوم (ع) وارد شده است که به روشنی دلالت بر معنای لغوی و اصطلاحی عدالت دارد در روایات دیگر در تعریف عدل وارد شده است:

۱- صاحب بن عباد، المحيط في اللغة، ۲۷۱/۴.

۲- ر.ک: نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام، ۲/۱۶ و نراقی، مولی احمد، مستند الشیعة، ۵/۱۰.

۳- ر.ک: بحرانی، حسین بن محمد، سداد العباد و رشاد العباد، ۲۱۲.

۴- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ۳۵۸/۱۴ و طریحی، مجمع البحرین، ۲۰۵/۱.

۵- ر.ک: نجفی، جواهر الکلام، ۳/۱۵.

۶- واسطی و دیگران، تاج العروس، ۴۷۱/۱۵.

۷- ر.ک: فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، ۳۸/۲ و ابن منظور، لسان العرب، ۴۳۰/۱۱.

۸- نهج اللاغه، حکمت ۴۳۷، ۵۲۷.